IK, SUBJECT, LICHAAM
EN HUN RESPECTIEVE OBJECTEN[1]

Lieven Jonckheere

In Lacans onderwijs moet de verhouding van het lichaam tot zijn objecten onderscheiden worden van de verhoudingen van het Ik en het subject tot hun respectieve objecten. Ik (*moi*), subject (*sujet*) en lichaam (*corps*) impliceren of hebben inderdaad elk hun eigen objecten (*objet*). Maar misschien is het juister om te stellen dat deze drie instanties pas 'gemaakt' worden door wat telkens een dubbel object blijkt te zijn: Lacan onderscheidt in elk geval van meet af aan twee imaginaire objecten, die samen het Ik maken; bij nadere beschouwing tekenen zich op een bepaald moment in zijn onderwijs ook twee symbolische objecten af, die het subject maken; en misschien, dat is mijn hypothese hier, valt, vanuit Lacans laatste onderwijs, ook wel een onderscheid te construeren tussen twee reële objecten, die het lichaam maken. Dat zou dan al minstens zes types van objecten opleveren.

1. Het Ik en zijn spiegelobjecten

De éénheid van het Ik komt tot stand in een imaginaire identificatie met het spiegelbeeld van het lichaam (*stade du miroir*) – lichaam dat van binnen uit niet als éénheid maar enkel als reëel verbrokkeld (*corps morcelé*) ervaren wordt: de pasgeborene moet men zich inderdaad voorstellen als afwisselend één en al mond, één en al anus, één en al oog, één en al oor

narcistisch object

Vanuit zijn spiegelgeboorte van het Ik moet zijn eerste object dan ook wel degene zijn die dat spiegelbeeld belichaamt, de ander-gelijke. Op dat narcistisch object kan het Ik hals over kop verliefd worden (*énamoration* of *coup de foudre*): daaraan klampt het zich als een schaduw vast, daarmee probeert het samen te vallen.

paranoïsch object

De verhouding van het Ik tot dit narcistisch object, tot die ander, wordt meteen verstoord door de intrusie van een tweede type imaginair object. Inderdaad, als het Ik zijn hand uitsteekt naar een of ander partieel te noemen object, dan steekt die ander-gelijke daar ook meteen de hand naar uit. Zo lijkt het. Maar in feite is het omgekeerd: het Ik steekt zijn hand uit naar alles waarnaar zijn spiegelbeeld die uitsteekt. Eerst het spiegelbeeld, dan het Ik. Deze objectconcurrentie tussen Ik en ander legt de grondslag voor de door Lacan paranoïsch genoemde verhouding (*connaissance paranoïaque*) van het Ik tot 'zijn' objecten: "mijn objecten zijn altijd meteen al die van die ander, van mijn spiegelbeeld, van mijn narcistisch object". Een en ander heeft als gevolg dat narcistisch geliefden, als ze elkaar dan toch even loslaten, om naar hetzelfde object te grabbelen, voor een niets eindeloos slaags kunnen geraken. (1966 [1946], 178-191).

---

[1] Inleiding tot het Theoretisch Seminarie over Lacans onderwijs (2007-2008): "Het lichaam en zijn objecten in de psychoanalytische kliniek" (georganiseerd door het Bureau van de Kring voor Psychoanalyse, verantwoordelijken Lieven Jonckheere en Anne Lysy), 12 januari 2007.
gepubliceerd in iNWiT, 2009, 5

2. Het subject en zijn structurele objecten

Ook in het symbolische register, dus voor zover een mens geboren wordt in een taal – die al voor hem bestaat, en die hij niet verstaat maar zelf ook spreken moet – strijden twee types objecten om in dat spreken door te kunnen schemeren. Of beter: één bepaald object toont zich in het spreken nu eens van zijn lege en dan weer van zijn volle zijde ...

object van verlangen

Bekijken we eerst het symbolisch object langs zijn fundamenteelste, lege zijde. Het object van het verlangen – daarover gaat het – is inderdaad het gemis (*manque*), in die zin dat het verlangen onvervuld moet blijven. Het verlangen is slechts verlangen om als dusdanig erkend te worden door de Ander, een vervuld verlangen (dat dus opgevuld wordt door een object) is geen verlangen meer en kan dus niet meer als verlangen erkend worden. (1966 [1957], 515).

De leegte van dit object hangt samen met Lacans definitie van het subject, of het verlangen, in verhouding tot het spreken – dat inderdaad ook een vorm van leegte is. Voor het subject dat spreekt hebben de woorden het statuut van betekenaars. Dat betekent dat het ene woord altijd naar een ander woord verwijst, en dus nooit naar het subject zelf; die woorden zijn geen tekens van een of andere innerlijkheid van dit subject. Uiteindelijk stelt Lacan radicaal dat er voor het subject als dusdanig geen betekenaar is. Het subject is slechts de verdeeldheid, of de kloof, tussen telkens twee betekenaars. (1966 [1964], 835).

Een subject dat geen betekenaar vindt voor wat het zelf is of wil zijn, en dat dus niet identificeerbaar is in de taal, kan ook geen betekenaar vinden voor zijn complement, voor wat het wil hebben, voor wat het verlangt, voor wat het mist. In zoverre het verlangen talig gearticuleerd moet worden, in betekenaars, verglijdt het metonymisch, van object naar object, en valt het uiteindelijk niet vast te pinnen op een definitief object.

Mal voor dat gemis, als hét object van verlangen, is de castratie, die als het ware moet garanderen dat het object van verlangen effectief van de orde van het gemis blijft. Deze castratie – en dus het gemis als object van het verlangen – is inherent aan de taal, aan het spreken op zich; het is pas met terugwerkende kracht dat ze, via het Oedipuscomplex wordt toegeschreven aan de vader als 'castrerende' instantie.

driftobject

Net als in het imaginaire maakt ook in het symbolische (Lacan) of het onbewuste (Freud) een tweede type object zijn opwachting. In het imaginaire kwamen paranoïsche objecten de verhouding met de ander-gelijke als fundamenteel imaginair object verstoren. In het symbolische blijkt de leegte van het fundamenteel symbolisch object van het verlangen met haken en ogen opgevuld te kunnen worden door diverse driftobjecten. Paranoïsche objecten kwamen op de proppen binnen een imaginaire rivaliteit; driftobjecten daarentegen blijken geproduceerd te worden in een proces van symbolische regressie (1966 [1958], 617-618).

Dat is, in Lacans terugkeer tot Freud, het geval voor het orale (borst) en het anale (feces) driftobject. Ik licht dat even toe voor het eerste, dat fungeert als een soort paradigma.

Uitgangspunt is Lacans stelling dat de vraag naar de moederborst uiteindelijk neerkomt op een vraag naar de aanwezigheid van de moeder – als teken van haar liefde. 'Eten' is de betekenaar geworden van de aanwezigheid van de moeder als teken van haar liefde. 'Eten' heeft dus een bepaald betekenis, een bepaald belang (*Bedeutung*) gekregen. Gespeend of de borst ontzegd worden (*Versagung*) kan vanaf dat punt dan ook een frustratie van die moederliefde gaan betekenen.

Frustratie leidt in principe tot regressie, in die zin dat kinderen op dat punt kunnen terugvallen in de brute behoeftebevrediging. Dat leidt dan tot een vorm van boulimie, die voor Lacan beantwoordt aan het verpletteren van de vraag naar liefde vanwege de moeder onder het driftmatig bevredigen van de behoefte (*écraser la Demande d'amour dans la satisfaction du besoin*) (1966 [1958], 627). Er wordt dus niet meer gegeten ter bevrediging van de biologische behoefte van de honger (wat misschien nooit als dusdanig het geval is geweest), en ook niet meer om de moeder, om de liefde van de moeder aanwezig te stellen, maar wel vanuit een drift, de orale drift. De vraag naar liefde is geregresseerd tot een vorm van driftmatig eten, tot een diabolische herhalingsdwang van eten als betekenaar.

Van daaruit wordt overigens ook begrijpelijk hoe een moeder een anorectische reactie kan uitlokken, gewoon door haar kind altijd vol te proppen in antwoord op zijn regressieve driftmatige vraag naar eten. Anorexie wordt door Lacan inderdaad beschouwd als een wanhoopspoging van het subject om toch nog ergens iets als een eigen verlangen te forceren, met het gemis als object: wat het subject in de anorexie eet, is 'het niets', het niets als object (1966 [1958], 628; 1973 [1964], 96).

Ook in de analytische kuur kunnen op een bepaald moment verschillende partiële driftobjecten de leegte van het object van het verlangen komen invullen. Immers, ook het niet antwoorden door de analyticus op het vragen waaruit de vrije associatie bestaat, komt uiteindelijk neer op een frustratie van de vraag naar zijn aanwezigheid als teken van liefde. In een analyse kan het echter niet de bedoeling zijn dat de daarop aansluitende symbolische regressie de vorm zou aannemen van een regressie tot bijvoorbeeld oraal gedrag, tot het letterlijk teruggrijpen naar orale objecten, tot eten als *acting out*.

De manier waarop een analyticus zich in de overdracht positioneert tegenover die noodzakelijke frustratie van de vraag naar liefde, moet wel leiden tot een regressie van de vraag zelf. Dat betekent dat het vragen zelf driftmatig wordt, en wel op twee wijzen, in twee registers. Enerzijds kan de act van het vragen zelf, in zijn onverzadigbaarheid (*insatisfaction*), een orale 'stijl' krijgen. Anderzijds kan in dat vragen ook iets van het orale object binnensijpelen, maar dan weer als betekenaar – in dubbelzinnigheden, of in onbewuste formaties, zoals dromen of lapsussen.

Volledigheidshalve vermeld ik nog dat het driftobject ook de neus aan het venster kan steken binnen een zogenaamde oedipale regressie, dus in de herhaling van de oedipale verhouding tot de ouders. Lacaniaans paradigma op dat vlak is Dora, voor wie mevrouw K een oraal object wordt dat ze met open mond aanbidt. (1966 [1951], 221).

3. het lichaam en zijn topologische objecten

Rest tenslotte het lichaam met 'zijn objecten'. Zoals gezegd situeert deze verhouding zich in het register van het reële en moet het ook hier weer mogelijk zijn om twee types objecten te onderscheiden. Dat onderscheid, dat eigenlijk mijn hypothese is, formuleer ik meteen in termen van de twee types topologie die Lacan gebruikt: naast het fantasmatisch object, dat via de coupure van de Möbiusband uit het lichaam geëxtraheerd is geworden, moet ook nog ergens een ander object onderscheiden worden, dat telkens opnieuw op andere punten klem gezet kan worden door de borromeïsche verknoping van het lichaam met de taal. Het eerste object probeer ik eerst even te tonen, daarna zal ik het tweede even tastbaar proberen te maken.

fantasmatisch object van genot

Ter situering van dat eerste, fantasmatische object kunnen we, in navolging van Jacques-Alain Miller, best uitgaan van een grof onderscheid tussen twee periodes in Lacans onderwijs.[2]

[2] De geschriften over het spiegelstadium gaan vooraf aan Lacans eigenlijke onderwijs, dat in eerste instantie 'gesproken' is.

Eerst keerde Lacan vanaf de jaren vijftig terug tot Freuds theorie én kliniek van het onbewuste. Uitgangspunt daarbij is de taal als trauma voor wie daarin geboren wordt én spreken moet. Door de pasgeborene kan die taal inderdaad moeilijk anders dan bedreigend ervaren worden, als iets dat hem van buiten af overvalt en waarvan hij niets begrijpt: *a virus from outer space*, met de kosmische beeldspraak van William S. Burroughs, of een parasiet, met de medische beeldspraak van Jacques Lacan (2005 [1975-1976], 95). Het freudiaanse onbewuste moet dan beschouwd worden als een soort standaard immuniteitsreactie op die taalparasieten, het modelleert of construeert zich als het ware daar rond: het onbewuste is gestructureerd als die taal. Resultaat van deze structurele incorporatie van de taal door het onbewuste is dat die taal ergens 'zin' (*sens*) krijgt, het subject begint daar iets van te begrijpen – zij het dan wel op heel eigenzinnige wijze: die aanvankelijk als onzinnig ervaren taal wordt door het onbewuste immers meteen dubbelzinnig, meer bepaald seksueel dubbelzinnig. Deze seksuele dubbelzinnigheid van het spreken, vanuit het onbewuste, die onherleidbaar is, wordt in elke psychoanalytische kuur opnieuw bewezen. Ik ga daar niet verder op in.

Belangrijk voor mijn bedoeling hier is dat de twee zojuist belichte symbolische objecten – het gemis als object van verlangen én de driftobjecten (het orale op kop) die dat gemis neigen in te vullen bij de regressie van de vraag naar liefde tot een driftmatige behoeftebevrediging – dat beide symbolische objecten zich situeren op het niveau van dit talig gestructureerde onbewuste.

Vanaf de jaren zestig zet dan in Lacans onderwijs een tweede beweging in, waarin hij, niet zonder moeite, verder probeert te geraken dan Freuds onbewuste met zijn talige structuur. Vanaf dat moment verschuift de klemtoon naar het lichaam. En ook dit vormt weer een trauma voor het subject. Waar de taal traumatisch is in haar onzinnigheid, wordt het lichaam dat in de mate dat het een oncontroleerbare bron van genot blijkt te kunnen zijn: hoewel uit het eigen lichaam opwellend wordt ook dat genot door het subject ervaren als iets dat het van buitenaf overspoelt.

We zagen dat het onbewuste beantwoordt aan een soort standaardreactie op de onzinnigheid van de taal. Maar ook op het genot van het lichaam is een specifieke standaardreactie mogelijk, waardoor het subject daarover toch iets van controle krijgt – en dat is het fantasme. Deze controle over het lichaamsgenot realiseert het fantasme via de creatie van een nieuw soort object: een object waarin dat genot gelokaliseerd kan worden en waarvan het subject dus kan genieten zonder daardoor meteen weggespoeld te worden, een object van genot kortom dat leefbaar is.

Voorwaarde daarvoor is wel dat dit object zodanig dubbelzinnig gelokaliseerd wordt, dat niet valt uit te maken of het nu binnen of buiten het eigen lichaam valt; we zeggen dat het fantasme het object van genot 'atopisch' maakt. Daarvoor moet het dan wel een bijzondere topologische truc uithalen – die ik hier, in een aantal stappen, uit de doeken probeer te doen (1966 [1957], 553-554).

In den beginne – mythische beginsituatie – verkeert het kind in de onmogelijkheid om het eigen lichaam van dat van de moeder te onderscheiden: alles is één lichaam. Vraag is dan ook hoe dat eigen lichaam uiteindelijk toch 'afgesneden' geraakt van dat van de moeder ... Dat geschiedt ter hoogte van de levensnoodzakelijke lichaamsopeningen, waarmee het kind als het ware op het moederlichaam vastplakt. Bij die coupures, ter hoogte van die lichaamsopeningen, verliest het kind dan 'iets' – 'iets' dat op dat moment al moeilijk lokaliseerbaar of toeschrijfbaar is: het gaat immers om een deel van de moeder, dat het kind wel als een deel van zichzelf moet ervaren. Dit tweezijdig object (van mama? van mij?) heten we het object van genot. Anderzijds laat dit verlies van het object van genot ook een soort snijwond in het eigen lichaam achter, die Freud een 'erogene zone' noemde.

Vermits het kind op vier plekken op de moeder plakt, nemen het object van genot én de daarmee geassocieerde erogene zone vier vormen aan. Om te beginnen is er natuurlijk het oraal object, de borst, die het klassiek te noemen object van genot is in die zin dat het reeds lang voor Freud als dusdanig onderkend en geïsoleerd was geworden. Idem voor de erogeniteit van de snijwond van de mond (of de lippen). Freuds verdienste, en in zijn intieme overtuiging ook het eigenlijke schandaal van de psychoanalyse, zeker in haar beginjaren, is nu dat hij, naast die borst, ook nog een al heel wat minder makkelijk verteerbaar en idealiseerbaar object aan het daglicht heeft gebracht, als het object van

genot bij uitstek van de moderne, industriële of kapitalistische tijden: de stront. Correlatief daaraan belichtte hij ook, ook voor het eerst, de erotische spanning van de anus, als snijwond. Aan dat klassieke 'hoge' object (borst) en dat moderne 'lage' object (stront) heeft Lacan dan nog twee postmodern te noemen objecten van genot toegevoegd, die hij dan wel eerst grotendeels zelf heeft moeten construeren. Dat is vooreerst de blik als object, blik die te maken heeft met het oog van de moeder, met de weerspiegeling van de eigen ogen in die van de moeder – waarbij het eigen oog een soort erogene snijwond wordt. *And last but not least* is er de stem als object, die van de moeder of van de vader, of die in het eigen hoofd – erogene snijwond van dienst is hier het oor.

De eigenaardigheid van die scheidslijnen, tussen het eigen lichaam en de objecten van genot, bestaat er nu in dat ze verlopen als een Möbiusband, ze worden als het ware geschreven op een Möbiusband. Een Möbiusband is een topologisch oppervlak, met als bijzonderste kenmerk, toch voor Lacans bedoelingen, dat het niet toelaat om een eenduidige binnen/buiten afscheiding te maken.

Möbiusband

Als men zich nu het lichaam mag voorstellen als een huis, met de erogene zones als ramen en de objecten als vertegenwoordigers van de realiteit daarbuiten, dan moet men zich het kader van die ramen voorstellen als Möbiusbanden, waardoor effectief onbeslisbaar wordt of die objecten zich nu binnenshuis dan wel buitenshuis bevinden.

Het is binnen dergelijke topologie dat het fantasme zijn rol speelt. Men moet zich vooreerst voorstellen dat het fantasme als het ware een doek spant op dat als een Möbiusband verlopende raamkader: een doek waarvan bijgevolg voor- en achterkant onmerkbaar in elkaar moeten overgaan. Het is nu op dit doek dat een beeld van het verloren object van genot geprojecteerd wordt, een beeld van dat deel van het lichaam van de moeder waarvan het kind denkt dat het deel is van het eigen lichaam. Vermits dat doek geen voor- of achterkant kent, wordt die onbeslisbaarheid als het ware gefixeerd, daardoor wordt definitief onbeslisbaar of dat object van genot langs de kant van het eigen lichaam ligt of als het integendeel aan de 'andere' kant moet gezocht worden, *somewhere out there*, in het veld van de realiteit. In deze topologische beweging, die Lacan de extractie (*extraction*) van het object van genot door het fantasme noemt, krijgt dat object, met Lacans neologisme, iets 'extiems' (*extime*) (1986 [1960], 167; 2006 [1969], 224.): het meest intieme genot van het eigen lichaam is terzelfder tijd het meest exterieure, wordt het sterkst beleefd als 'niet ik'.

Een interessante aanzet tot deze topologie van de fantasmatische extractie van het object van genot én de constructie van de realiteit daar rond, ziet Lacan in René Magritte's "La condition humaine" (1933) (ongepubliceerd [30 maart 1966]). Dat schilderij toont een schilderij in het kader van een raam; op dat geschilderde schilderij is, zo wordt gesuggereerd, exact hetzelfde landschap te zien als datgene dat daarachter te zien zou moeten zijn. Roger Raveel waagde zich nog een stapje verder, met een schilderij[3] dat een silhouet van een man toont van op de rug, staande voor een schilderij in een raamopening. Tussen dat doek (voor de fantasmatische realiteit die geconstrueerd wordt rond het verloren object van genot) en wat daarachter ligt (het gat van het reële) gaapt hier echter een duistere spleet. De fantasmatische realiteit dekt het gat van het reële blijkbaar niet compleet af. Om echt illustratief te kunnen zijn voor de topologie van extimisering van het object van genot zouden beide schilderijen natuurlijk een schilderij moeten tonen waarvan het doek gespannen is op een kader dat als een Möbiusband verloopt; dan zou pas echt duidelijk zijn waarom het fantasmatische doek van de realiteit het reële niet kan afdekken.

sinthomatisch object van het spreekwezen?

[3] waarvan ik de titel niet meteen terugvind, Het gaat eigenlijk om “Vader voor het venster schilderij”, 1972, verzameling kunstenaaar, tentoongesteld in Raveel museum (geen afbeelding op internet)

Tegen het einde van Lacans onderwijs lijkt er, in verhouding tot het lichaam, sprake te kunnen zijn van nog een ander type van reëel object dan dat fantasmatische object van genot. Daarbij gaat het niet meer om een object dat uit het lichaam wordt geëxtraheerd om dan ergens, op atopische wijze, tussen lichaam en realiteit op doek gefixeerd te worden, maar wel om een verglijdend punt waarop het subject spreekwezen als het ware telkens opnieuw gewaar kan worden dat lichaam (*être*) en taal (*parole*) effectief met elkaar verknoopt zijn, waarop het subject een spreekwezen (*parlêtre* = *parole* + *être*) wordt.

Om dat puntobject tastbaar te kunnen maken doet Lacan beroep op een tweede soort topologie. Naast de topologie van de oppervlakken – met de Möbiusband, die het binnen-buitenonderscheid subverteert en dus toelaat om te tonen hoe het fantasme een object maakt dat niet binnen of buiten te situeren valt – is er ook nog de topologie van de knopen. Centrale figuur daarin is de zogenaamde borromeïsche knoop (*noeud borroméen*). Het principe van deze knoop is dat drie ringen kunnen samenhangen zonder dat ze in elkaar moeten klikken, wat wel het geval is bij bijvoorbeeld de Olympische ringen.

Borromeïsche knoop van drie ringen
met aanduiding van het punt van het object

Deze borromeïsche knoop maakt inderdaad tastbaar hoe onvatbaar én reëel dat punt van verknoping terzelfder tijd is. Men kan zich daar makkelijk zelf van vergewissen. Men steekt gewoon de vinger in het hierboven door een punt aangegeven 'opening' of 'gat' en trekt dan de drie ringen terzelfder tijd naar buiten: om het even hoe men die ringen draait (*dynamique des noeuds*)[4], er zal altijd wel ergens een 'punt' zijn waarop ze blokkeren, waardoor ze uiteindelijk niet uit elkaar te trekken vallen. Van dat onvatbare, verschuivende punt zegt Lacan dat dit het punt is waarop de borromeïsche knoop telkens opnieuw iets in het nauw drijft (*ça serre*), waarop mag verondersteld worden dat daar telkens opnieuw iets klem geraakt (*coincé*) (2005 [1975-1976], 72 en 81). Op dat punt zal Lacan een object situeren. Hoewel hij dat puntobject aanvankelijk markeert met dezelfde letter als het fantasmatische object van genot, zijnde kleine *a*, heb ik toch het gevoel dat het daarvan uiteindelijk toch moet onderscheiden worden. Dat heeft te maken met het gegeven dat het spreekwezen niet beantwoordt aan een borromeïsche verknoping van drie ringen maar wel aan een van vier.

Borromeïsche knoop met vier, met het sinthoom

Voor de laatste Lacan beantwoordt het spreekwezen inderdaad aan een poging tot borromeïsche verknoping van het lichaam met de taal – of eigenlijk: van de twee kanten van het lichaam met de taal. Die twee kanten van het lichaam zijn enerzijds het imaginaire van het via het spiegelbeeld tot stand gekomen lichaamsbeeld (het freudiaans narcisme, cfr punt 1.) en anderzijds het reële van het oncontroleerbare genot uit het lichaam (de freudiaanse drift, cfr. het eerste deel van punt 3.). De symbolische component of ring wordt gevormd door de taal in haar onherleidbare dubbelzinnigheid (het freudiaanse onbewuste, cfr. punt 2). Lacan gaat er nu echter van uit dat het imaginaire én het reële van het lichaam niet borromeïsch kunnen verknoopt worden met het symbolische van de taal zonder dat het spreekwezen daar ergens nog, op eigen kosten, zelf een vierde element moet bijhalen – dat vierde element noemt hij dan het sinthoom (*sinthome*). Het sinthoom is het symptoom waar een spreekwezen niet zonder kan.

Als standaardsinthoom fungeert doorgaans het capitonneringspunt van de symbolische orde van de taal, zijnde de betekenaar van de Naam-van-de-Vader (*Nom-du-Père*). Dit is het geval van de neurose. Waar dit symbolische standaardsinthoom ontbreekt, in de psychosen dus, kan die sinthomatische functie van de vader ingevuld worden door diverse andere operaties op de taal, maar

[4] XXIII, 72 en 81

evengoed door operaties op ontdubbelingen van het imaginaire van het spiegelbeeld of zelfs op brokstukken van het reële van een of ander abject object van genot. Lacan toont dit bijvoorbeeld aan in het geval van James Joyce. Eerst fungeerde het obsceen beschreven lichaam van zijn vrouw (dat in een bepaalde periode van zijn leven zijn eigen lichaamsbeeld als een handschoen moest omvatten[5]) als sinthoom; later werd dat een nieuwe vorm van schrijven (met de eindeloze telescopering van betekenaars uit alle talen[6]).[7] Ik ga hier niet verder op in.

Het punt is dat het sinthoom zorgt voor de verknoping van het lichaam (als beeld én als genot) met de taal – en dit op een wijze die altijd opnieuw op een bepaald punt iets als een object klem zet, in het nauw drijft – maar dan op eindeloos verschuivende wijze. Dit object is in principe nog onvatbaarder (*atopia*), of alleszins op andere wijze onvatbaar dan het fantasmatische object van het genot op de Möbiusband van het fantasme. Bij Lacan zelf blijft onduidelijk wat de ware aard is van dat object ... maar het is er wel.

Bibliografie

Lacan, J. (1966 [1946]). Propos sur la causalité psychique. In: Ecrits, Paris: Seuil, pp. 151-195

Lacan, J. (1966 [1949]). Le stade du miroir comme fondateur de la fonction du je. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, pp. 93-100

Lacan, J. (1966 [1951]). Intervention sur le transfert. In: Ecrits, Paris: Seuil, pp. 215-227

Lacan, J. (1966 [1957]). L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, pp. 493-530

Lacan, J. (1966 [1957-1958]). D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, pp. 531-583

Lacan, J. (1966 [1958]. La direction de la cure et les principes de son pouvoir. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, pp. 585-645

Lacan, J. (1966 [1964]). Position de l'Inconscient. In: Ecrits, Paris: Seuil, pp. 829-850

Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire Livre XI (texte établi par J.-A. Miller): Les Quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Paris: Seuil

Lacan, J. (1986 [1959-1960]). Le Séminaire Livre VII (texte établi par J.-A. Miller): L'éthique de la psychanalyse), Paris: Seuil.

Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *Le Séminaire Livre XXIII (texte établi par J.-A. Miller): Le sinthome,* Paris: Seuil

Lacan, J. (2006 [1968-1969]). *Le Séminaire Livre XVI (texte établi par J.-A. Miller): D'un Autre à l' autre*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (niet gepubliceerd [1965-1966]). *Le Séminaire Livre XIII: L'objet de la psychanalyse*

[5] Sém XXIII

[6] Sém XX

[7] Zie mijn tekst in iNWiT 2/3